

А. Урлинский

1871–1942

ДО 150-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО

ISSN 1682-5268 (on-line); ISSN 1608-0599 (print)

Shidnij svit, 2021, No. 2, pp. 5–14

doi: <https://doi.org/10.15407/orientw2021.02.005>

UDC 34:92(477)

SCIENTIST AND SPECIAL SERVICES: AHATANHEL KRYMSKY UNDER REVIEW OF POLITICAL INVESTIGATION AGENCIES OF THE RUSSIAN EMPIRE

B. Bernadsky

DSc (Law), Associate Professor

National Academy for Public Administration under the President of Ukraine

12/2, Akademika Romodanova str., Kyiv, 04050, Ukraine

Bogdan_71@ukr.net

ORCID ID: 0000-0003-2692-6824

The article examines the life and work of Ahatanhel Krymsky through the prism of monitoring him by the political investigation agencies of the Russian Empire, which arranged surveillance of every socially active person, especially liberal, such as Ahatanhel Krymsky. The research is based in particular on the unpublished documents from the Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv.

For the first time Ahatanhel Krymsky came to the attention of the Russian gendarmerie due to the control over private correspondence organized in the empire. After that, his contacts were established with people known to the tsarist political investigation as revolutionaries. Therefore, a special case was opened against Ahatanhel Krymsky. However, thanks to his unique knowledge, he became one of the specialists that the empire intended to use in its foreign policy. Most likely, this fact saved him from arrest. However, throughout his life, the scientist was considered an unreliable person who aroused constant suspicion and was under secret surveillance.

The most serious claims from the political investigation agencies of the Russian Empire to Ahatanhel Krymsky were caused by his exclusively academic, not political activity in the field of the Ukrainian language. The state ideology of tsarist Russia denied Ukrainians the right to exist independently, and thus denied the very existence of such a language. Thus, linguistic research was interpreted as a dangerous separatism disguised as academic work. To counter the spread of the ideas of a prominent linguist, censorship forces were used in the first place. Censorship also prevented the publication of his works of fiction in the Ukrainian language, especially those intended for the general public. If the work was addressed to a narrow stratum of the intelligentsia, censorship could allow such work.

Ahatanhel Krymsky himself, despite all the suspicions of the gendarmes and what they attributed to him in their reports, deliberately shunned any political activity, believing that he could help the people only through his scientific work. However, cases were constantly brought up against him, agents were sent to him, his correspondence was read, barriers to the publication of his works were set, and he was summoned for questioning. The situation with the beginning of the First World War became extremely dangerous, when the close contacts of the Orientalist with the representatives of the Crimean Tatar national movement began to be interpreted as a sign of possible involvement in foreign espionage. So it is not surprising that he met the victory of the revolution and the overthrow of the autocracy with admiration. And when a counter-revolution reigned in the country, Ahatanhel Krymsky died.

Keywords: Ahatanhel Krymsky, Russian Empire, political investigation, gendarmes, censorship, perustration, secret surveillance

© 2021 B. Bernadsky; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The World of the Orient*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ВЧЕНИЙ І СПЕЦСЛУЖБА: АГАТАНГЕЛ КРИМСЬКИЙ У ПОЛІ ЗОРУ ОРГАНІВ ПОЛІТИЧНОГО РОЗШУКУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Б. В. Бернадський

У тоталітарній державі спецслужби відіграють вкрай важливу роль, окрім безпекової функції, виконуючи ще й роль посередника між владою і суспільством, водночас нейтралізуючи та знешкоджуючи усе те, що становить небезпеку для влади, може нею стати чи просто видається їй небезпечним. Тобто керівництво недемократичної держави побоюється будь-якої незгоди з проголошеним ним політичним курсом, вважаючи це прихованою загрозою. Спецслужби ж, чітко розуміючи, чого від них чекають очільники країни, надають докази таких загроз.

У цьому аспекті слід звертати увагу на відбір і групування фактів, що давали привід для перебільшення чи применшення тих чи інших небезпек, істотне зміщення акцентів оцінок суспільно-політичного життя України, політико-правових поглядів різних політичних груп. Зрештою, ведучи мову про достовірність матеріалів спецслужб, за незначними винятками, ми ставимо під сумнів не сам факт, а його поліцейську чи контррозвідальну інтерпретацію.

У низці випадків слід вести мову і про державне та соціальне замовлення. Вищезазначене зовсім не свідчить про те, що спецслужби виконували ті чи інші вказівки, а те, що подана ними інформація спотворювалась чи інтерпретувалася згідно з уявленнями про ті чи інші виклики.

Філософія і психологія спецслужб Російської імперії були цілком обумовлені офіційною концепцією самодержавства, яка зводилася до тези про її надкласовість і народність. Безпековий характер цієї формули чітко зазначив сучасний російський філософ А. Гулига, охарактеризувавши відому уваровську тріаду як універсальну формулу “російської культури і національної безпеки” [Гулыга 1995, 43]. Аж до самого падіння самодержавства вона стала єдиною стійкою, ідеологічно і політично сформованою концепцією державної безпеки Російської імперії.

Аксіомою вважалося, що народ відданий самодержцю і жодної іншої влади не хоче, бо вона, і тільки вона, захищає його. Опорою монархії проголошувались російські православні селянин та дворянин. Відповідно, усі інші верстви були більш чи менш підозрілими та імовірними чи потенційними шпигунами. Рівень їхньої небезпеки зрівнявся за відомим столипінським циркуляром 1910 р. До того ж навіть лояльність до тодішнього політичного режиму при певному лібералізмі в думках вважалась не менш небезпечною, ніж революційна діяльність. Скажімо, у доволі ґрунтовному жандармському підручнику з історії революційного руху його автор – Ф. Рожанов, хоча й зробив неймовірний для жандарма висновок про необхідність відмежування осіб з опозиційними настроями від ворогів тодішнього ладу, одразу, страхуючись, зауважив, що опозиційність є першим етапом на шляху до революційності [Записки по истории... 1913].

Яскравим прикладом цього може бути доля геніального українського вченого Агатангела Кримського. Він не бажав брати активної участі у визвольному русі початку ХХ ст. і навіть вказував на власну нездатність поєднувати наукову і громадську роботу, прагнучи боротися за Україну по-своєму. Тож цілком слухним є міркування С. Павличко та Ю. Шеремети, що політичні мотиви проглядаються в його науковій та художній творчості. Врешті, через ставлення до української мови він прийшов до політичних ідей [Павличко 2000, 237; Шеремета 2008, 190].

Під софіти спецслужб, за образним висловом В. Попика (автора низки художньо-документальних збірників, підготовлених на основі архівних матеріалів КДБ-СБУ), Агатангел Кримський потрапив ще в юнацькі роки, і, врешті, ця увага до неординарної людини закінчилася трагічною загибеллю. Звісно, стеження і нагляд за

мислителем, своєрідну спецслужбістську інтерпретацію його життя та творчості неможливо висвітлити в одній публікації, тому зупинимось лише на кількох аспектах його перебування в полі зору цих структур у дореволюційний період.

Відома “увага”, з якою влада Російської імперії ставилася до українського народу. Той же вищезгаданий Ф. Рожанов зараховував українців до трьох найнебезпечніших для імперії національностей (поряд з поляками та євреями). Тож А. Кримський, який з дитячих років позиціонував себе українцем, не міг не потрапити в поле зору і Корпусу жандармів, і Департаменту поліції. Ще навчаючись у колегії Галагана, Кримський зближується з відомим революціонером П. Тучапським, тим самим, негласне стеження за яким було встановлене ще в Києві та продовжене в Москві (а це передбачало жандармське вивчення й усіх, з ким піднаглядний постійно контактує). Знайомиться з літературою Галичини, а навчаючись в інституті, починає листуватися із Франком та Павликом, які стали присилати йому часопис “Народ”, дописувачем якого він і сам згодом став. Це було геть не безневинне заняття. Адже часопис був друкованим органом Русько-Української радикальної партії [Василюк 2009, 80].

А через того-таки П. Тучапського А. Кримський зійшовся зі студентами Петровсько-Разумовської академії Любеницьким, Тушканом, Яневським та іншими. Як виявилось, ті утворили гурток, що об’єднував студентів з України, – нелегальну “Українську громадку”. Тож невдовзі А. Кримський опинився за крок від арешту.

Як згадував сам учений в автобіографії, у поле зору охранки він потрапив вже на третій місяць свого студентства. Причиною цього стало листування з київськими революційними студентськими колами, Драгомановим і Франком за кордоном. Ба більше, Франко мав вплив на ідейне формування Кримського. Тож О. Василюк, аналізуючи їхнє листування, робить висновок, що той обережно керував молодим ученим, даючи змогу самостійно розібратися в різних течіях галицьких партій [Василюк 2009, 80; Гурницький 1980, 19; Гуць]. Слід зауважити, що прізвище Франка перебувало у так званому “Алфавіті” російського політичного розшуку. Це означало, що всі його листи перлюструвались в обов’язковому порядку, а імена адресатів та адресантів встановлювали жандарми.

Тут можемо додати, що згаданий журнал “Народ”, а згодом і заборонене “Діло” спеціально для Кримського друкувалися на тонкому цигарковому папері і присилялися в закритих бандеролях під виглядом звичайної кореспонденції [Гурницький 1980, 17–18; Павличко 2000, 221]. Молодий студент, який, як було зазначено, і так потрапив у поле зору політичного розшуку, за рекомендацією П. Тучапського знайомиться з демократично налаштованими студентами Петровсько-Разумовської академії Любеницьким, Тушканом і Яневським, стає членом нелегального гуртка “Українська громадка”. Гурток об’єднував студентів з України незалежно від їхнього походження та національної належності, був свого роду земляцтвом і займався пропагандою ідей соціалізму у драгоманівському дусі. Ба більше, будучи тоді аполетом творчості М. Драгоманова, членство у “Громадці” А. Кримський використав на збір коштів для видання його творів [Гурницький 1980, 17, 19].

Цілком закономірно, що невдовзі з Кримським тісно зблизився якийсь Нестор Яворовський – галичанин, активний пропагандист соціалістичних ідей і – агент Московського охоронного відділення¹. Стеженням керував знаменитий у жандармських колах ротмістр Бердяєв, що також є доволі показовим.

Яворовський та інші агенти (поки що – невістановлені) характеризували молодого студента як керівника організації, а в охоранці навіть стали вести мову про “гурток Кримського”, хоча сучасні дослідники вважають це перебільшенням. Надійним помічником нашого героя стала К. Іонова, про яку у своїй відомій праці М. Меншиков пише доволі туманно, зауважуючи, що її справжня роль залишилась йому невідомою [Меншиков 1925, 81–82; Гурницький 1980, 17].

Отож коли в грудні 1889 р. А. Кримським зацікавився вже Департамент поліції, точніше, звернув увагу на перлюстровані листи якогось “А. Кр.”, то на запит керівництва з вимогою встановлення особи неблагонадійного московська охранка відповіла негайно. І надалі стеження здійснювалося вже під керівництвом найвищого імперського розшукового органу. А безпосередньо стеженням керував “зірка” імперського політичного розшуку підполковник Бердяєв. Той самий, що свого часу завербував Зубатова. А це – доволі показово.

Жандармів особливо турбувало поширення гуртківцями української літератури, до речі цілком легальної. До того ж їхній “керівник” брав активну участь в обговоренні політичних проблем, даючи свої поради, зокрема, щодо необхідності об’єднання різних галицьких політичних структур. Як свій великий успіх охранка розцінювала те, що через свого агента біля А. Кримського в травні 1891 р. вона роздобула і передала до Департаменту поліції програму Русько-Української радикальної партії (РУРП) [Шеремета 2008, 190; Меншиков 1925, 81].

Окрім агентурних повідомлень, охранка отримувала й повідомлення від добровільних донощиків, але в 1892 р., склавши детальний і вичерпний політичний портрет Кримського, начальник московської охранки запропонував негласний нагляд за ним припинити. Щоправда, Департамент поліції погодився з цією пропозицією аж у 1895 році [Меншиков 1925, 82]. Імовірно, через новий статус піднаглядного. Із чином 10-го рангу А. Кримський прикомандирується до Азіатського департаменту цієї установи та вирушає в закордонне відрядження. Щоправда, з академічною, а не дипломатичною місією. Від свого покликання вченого А. Кримський не відходив ніколи. До речі, письменник Євген Білоусов пише і про його допит. Книга, звичайно, художня, але побудована на багатющому фактичному матеріалі, тож цілком може бути прийнята за факт [див.: Білоусов 2012].

Повторно справа на нього поновлюється в 1898 р., коли Київське губернське жандармське управління (ГЖУ) викриває так званий “Комітет молоді України” [ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 536, арк. 17]. Ця надзвичайно цікава справа, фігурантами якої були більшість діячів української культури², є предметом окремого дослідження. Ми лише зазначимо, що при розробці зв’язків своїх об’єктів київські жандарми дізналися про якогось “А. Є.” з Лазаревського інституту східних мов.

Організація мала достатньо інтелектуального та фінансового ресурсу для розгортання роботи як в Україні, так і за її межами. А відповідь на свій запит, надісланий у грудні 1898 року до московської охранки, Київське ГЖУ отримало аж у березні наступного року. Щоправда, московські жандарми попрацювали і дали відповідь на усі запитання, надавши інформацію про студентів старших класів та розшифрувавши загадкові ініціали, які “найімовірніше, стосувалися викладача арабської мови Агатангела Юхимовича Кримського”, давно відомого охранці українофіла [ЦДІАК України, ф. 274, оп. 1, спр. 536, арк. 85].

Згодом, хоча й у 1900 р. Департамент поліції втратив інтерес до цієї організації, без нагляду вчений все одно не залишився. Відкинувши кар’єру чиновника впливового відомства та обравши шлях науковця, він знову потрапляє в “зону ризику”. В умовах політичної нестабільності влада намагалася контролювати громадську думку. Вищі ж навчальні заклади, будучи місцем концентрації інтелектуальних сил, безумовно, впливали на формування громадського руху, транслюючи свої погляди на досить широкі верстви, особливо з початку ХХ ст. За таких умов благонадійність професора була надзвичайно важлива для влади. Департамент поліції навіть завів цілу справу “Про професорів, що дотримуються лівого спрямування”, куди стікалась відповідна інформація. Тож під ковпаком політичного розшуку перебував чи не весь викладацький склад вищих навчальних закладів. Тим більше, А. Кримський, історичні й особливо філологічні праці якого стали формою національного радикалізму, базою “українського сепаратизму” [Петькун 2009, 17–18].

Сам факт розгляду проблематики мови, існування якої заперечувалось на офіційному рівні, був підозрілим. На сьогодні відомо вже кілька десятків циркулярів Департаменту поліції, у яких той вказує на небезпеку об'єднання зусиль галицьких та наддніпрянських українців, необхідність протидії такому об'єднанню. Між тим наукова робота Кримського значною мірою велась як складник такої загрози. І сам він був палким поборником українського іредентизму, об'єднання нації, штучно розділеної кордонами чужих їй держав. Ба більше, славу знавця української мови і культури Кримський здобув, якраз взявши участь у так званій “азбучній війні”, що спалахнула з приводу вироблення спільного для всіх українців правопису [Гурницький 1980, 24; Франко 1993, 55]. Разом з К. Михальчуком склав “Програму для збирання особливостей українських говірок”. До речі, саме “Українську граматику” А. Кримського у своїй жорсткій боротьбі проти П. Струве взяв за основу В. Ленін, що також не сприяло покращенню ставлення влади до вченого.

Водночас учений гостро полемізує із шовіністичною концепцією А. Соболевського (епігона А. Погодіна), який відмовляв українцям у праві на будь-який зв'язок зі спадком Київської Русі, висміює псевдоісторичні писання, що публікувались у “Галицько-російському віснику”, рупору царизму на західноукраїнських землях. Ба більше, Кримський пише статті на пошану то Драгоманова, то Лисенка (“демона українського сепаратизму” в жандармському трактуванні), суворо засуджує національний конформізм. У цьому контексті його статтю “Чому Олекса Стороженко покинув писати по українськи?”, опубліковану в 1901 р., можна навіть вважати протиурядовою.

Врешті, з огляду на таке фрондування, окрім негласного нагляду, до Кримського починають вживати і процесуальні дії, викликаючи його на допити та для отримання офіційних пояснень. У 1903 р. професор Кримський змушений виправдовуватись перед цензурою з приводу даного ним дозволу студентам користуватися його правом безцензурного отримання книг з-за кордону на адресу Товариства любителів природознавства, антропології і етнографії, членом якого він був. Наступного року Кримський був запрошений вже в жандармське управління, де йому показали літографований курс лекцій з підкресленими крамольними місцями, як згодом згадував сам учений, “що їх можна було витолкувати як засуд монархічної влади в порівнянні з республіканською”, та попередили, що він ризикує втратити не лише кафедру, а й взагалі право викладати у вищих навчальних закладах. У 1907 р. йому довелося виправдовуватися щодо звинувачень у богохульстві. Що характерно, А. Кримський, щирий вірянин, у 1909 р. за поданням духовної цензури навіть був відданий до суду. Той його, щоправда, виправдав [Гурницький 1980, 62–63; Гуць].

Одним із критеріїв, за яким учений міг потрапити під жандармський нагляд, була належність до так званого “Академічного союзу”. А Кримський був не те що членом, а одним зі співзасновників цієї організації ліберальної професури, ставши в ній, на запрошення професора О. Веселовського, представником від Лазаревського інституту. А там потоваришував із чільним діячем кадетської партії В. Вернадським [Волков, Куликова 1994; Василюк 2012, 18–19].

Після судового виправдання вчений чомусь сподівався, що жандарми залишать його у спокої. Важко сказати, на чому базувалися ці надії, адже одна лише його художня творчість не давала жодних підстав для такого оптимізму. Скажімо, у своєму романі “Андрій Лаговський” він навіть висловлює прихильність до революційного терору. Зайве казати, що уся його творчість проходила в безперервній боротьбі з цензурою, дії якої в Україні проти українських творів завжди були більш жорсткими, аніж в інших регіонах імперії. Зокрема, українські твори тут розглядалися Київським відділенням з іноземної цензури, що також доволі красномовно. Звісно, тотальної заборони українського слова все ж не було, адже така заборона виявилася

б нездійсненою. Інша річ, що мова зводилась до примітиву. Дозволявся випуск дрібнопобутових творів того жанру, що зараз дістав назву “шароварництва”. Отже, створювалося враження про всю українську культуру як про хуторянство. І навіть у побутових творах викреслювалось усе, що могло хоча б нагадати про такі сторінки українського минулого, які були не поєднані з російською історією, вказували на відмінність українців від росіян. Та й коли твори українською дозволялися, то робилося усе, щоб українську мову максимально спотворити, вказавши на її вторинність. А в інших випадках, коли заборонити стовідсотково етнографічну працю, без жодного навіть натяку на політику, змоги не було, її таки намагалися хоч якось обмежити, щоб читачами були лише освічені кола, які і так знали, що в українців раніше була історія, відмінна від російської, але аж ніяк не інші.

Доволі влучного удару завдала цензура по журналу “Житє і слово”. Вона дозволила поширення видання в імперії, а потім (як, до речі, і передбачав А. Кримський) заборонила його. При тому, що видавець, І. Франко, виключив із нього будь-яку політику, щоб той міг вільно поширюватись у Росії [Вівчар 2018].

У низці випадків цензори готували аналітичний висновок, у якому розглядали життя і творчу діяльність того чи іншого автора. Перше знайомство цензури з А. Кримським відбулося з появою його ранніх творів на сторінках журналу “Зоря”. Воно не мало конкретного характеру, і характеристика давалась у контексті редакційної політики “Зорі”. Більш персоніфікованим нагляд став із 1892 р. І переважна більшість запропонованих до розгляду творів через виявлені в них українофільські тенденції підлягали не те що забороні, а категоричній. Його твори скорочувались більш ніж наполовину, чинились різні перешкоди для їхнього перевидання. До речі, О. Купчинський, аналізуючи цензурну політику, зробив обґрунтований висновок, що найбільш небезпечним для царату Кримський був якраз як письменник [Купчинський 1971, 70–71].

Скажімо, дуже детально цензор розібрав категорично заборонений твір “Про поганого жида”. У ньому цензурний комітет побачив “виклад, що характеризує в невивідному світлі дворян” і розпалювання ненависті до них. До речі, цензурі цей твір був уже відомий із публікацій у Галичині. Факт такої обізнаності для нас також доволі красномовний. Наостанок підсумовувалось: “Такого роду оповідання навряд чи можуть надати здорову поживу для умів читачів малоросів, українофільські тенденції яких ще достатньо сильні у певній частині малоросійського суспільства” [ЦДІАК України, ф. 294, оп. 1, спр. 297, арк. 229; Купчинський 1971, 71, 74].

І непереборний бар’єр ставився для тих творів А. Кримського, що призначалися для широкого читача. Наприклад, у 1901 р. на прохання видавця О. Лотоцького про публікацію вже раніше дозволених та опублікованих в окремих збірниках оповідань роздратований цензор Головного управління у справах друку МВС Тучапський зауважив, що якщо одне оповідання “згадане вище” і було дозволене серед маси іншого нешкідливого матеріалу, то це ще не дає йому права з’являтися на світ у невеликій брошурці, доступній за ціною і викладом для простого народу. Не можна не зауважити, що дещо раніше схоже явище простежувалось і в цензурній практиці австрійської влади. Натомість, даючи дозвіл на публікацію збірки поезій “Пальмове гілля” в 1902 р., цензор Федоров наголосив, що вірші професора “написані винятково для інтелігентного читача” [цит. за: Купчинський 1971, 71, 74–75].

Кримському доводилось писати езоповою мовою. Водночас він не цурався й нелегальних видань. Особливо під час Першої російської революції 1905–1907 рр. Тоді студенти Лазаревського інституту випускали нелегальний журнал “Окови”, в одному з випусків якого за 1907 рік був опублікований сатиричний вірш Кримського “Казка про білого бичка”, де за зразком відомого віршика “У попа була собака” висміювались Дума та політика царського уряду. Своєрідним викликом владі слід

вважати термінову публікацію навчального посібника “Арабська поезія в зразках і картинах”, у передмові до якого автор рішуче засудив дії чорносотенців, про яких висловився відверто зневажливо, а козаків-карателів порівняв із яничарами [Гурницький 1980, 63–64].

Імовірно, з цього часу листування А. Кримського також потрапляє до “Алфавіту” перлюстрації. Зокрема, франкознавиця С. Вівчар наголошує, що зберігати листи Франка у своїй московській квартирі студентів Лазаревського інституту східних мов було небезпечно [Вівчар 2018]. При тому, що саме через А. Кримського (з використанням псевдоніма) йшов весь обмін інформацією “Каменяра” з К. Фрейтагом, який фінансово допомагав Франку з видаванням журналу «Життя і слова». Іноді Кримський все ж дозволяв надсилати на власну адресу українські часописи, бо вважав, що поліції буде важче довести, що це саме він є передплатником цих видань [Вівчар 2018].

Взагалі, під час революційних подій громадянська позиція А. Кримського виявилась доволі активно. Він вивчав настрої на околицях імперії, вів боротьбу проти концепції, буцімто російські мусульмани менш готові до парламентського життя, аніж російські селяни. Викривав колонізаторську політику польської шляхти в так званій Холмській Русі, водночас позитивно відгукуючись про боротьбу з польськими шовіністами в Галичині, гостро засуджував колоніальну політику царизму у східних країнах.

За даними київського губернатора, у квітні 1906 р. професор проживав у Звенигородці, де дістав дозвіл видавати науковий журнал “Звенигородщина з погляду фольклорно-лінгвістичного” із задекларованою суто академічною метою, але – двома мовами. А в листах друзям наголошує, що в провінції переважають не конституціоналістські, а революційні настрої, причому висловлює співчуття аграрним заворушенням та засуджує “драгунське нашествя” [ЦДІАК України, ф. 294, оп. 1, спр. 420, арк. 1–2; Василюк 2012, 19; Гурницький 1980, 67].

Судячи з листування, у 1908 р. А. Кримський досить серйозно розглядав ідею переїзду до Харкова та влаштування на роботу в Харківський університет. Хоча цей переїзд і не відбувся, київська охранка завела на нього окрему наглядову справу, а з 1909 р. в жандармському листуванні він проходив за списками членів Київської “Просвіти” [ЦДІАК України, ф. 2052, оп. 1, спр. 602–604; ЦДІАК України, ф. 2233, оп. 1, спр. 93, арк. 190].

У 1910 р. на одному з концертів, організованому Товариством слов’янської культури в Москві, академік Корш познайомив Кримського з Петлюрою. На думку С. Павличко, у ближчу співпрацю це знайомство не переросло [Павличко 2000, 26]. Щоправда, Д. Миронюк називає його серед авторів “Украинской жизни” [Миронюк 2009, 420].

Показовими є також заборони щодо відзначення сторіччя від дня народження Т. Г. Шевченка. Тут ми спостерігаємо цікаву тенденцію. Категорично заборонялись усі заходи, заплановані в Україні. Водночас до торжеств в інших регіонах імперії, як це видно з мемуарів В. Джунковського, влада ставилась більш нейтрально [див.: Джунковский 1997, 293–296]. А проте, коли мова зайшла про участь у них А. Кримського, було заборонено як написану ним статтю, так і проведення відповідних вечорів, які вчений таки провів, але – нелегально.

У роки Першої світової війни до усіх підозр на адресу А. Кримського додався ще й контррозвідувальний аспект, оскільки той активно зустрічався із кримськотатарськими діячами – потенційними шпигунами в ув’язненні можновладців. Наприклад, перебуваючи в Криму, православний А. Кримський активно зустрічався з кримськотатарськими діячами, відвідав медресе в Бахчисараї. Це ще можна було пояснити науковими інтересами. Але 13 вересня 1915 року він зустрічався з місцевою

інтелігенцією в редакції газети “Терджиман”. Там його представляв головний редактор Хусаїн Сабрі ефенді Айвазов. Знову ж таки підозри викликали контакти Кримського з Ісмаїлом Гаспринським та Абдулою Лятіф-заде. А наприкінці 1916 р. Агатангел Кримський встановлює особисті контакти з Максимом Горьким, який тоді вирішив опублікувати серію книг про історичне минуле та сьогодення українського народу [Гурницький 1980, 71].

Отож А. Кримський хоча й не був революціонером, але, як людина з активною громадянською позицією та переконаний демократ, не міг не співчувати визвольному руху, відповідно, не зазнавати жандармських утисків. Його переконання активно виявились у роки Лютневої революції та Жовтневого перевороту. Вони ж, не останньою мірою, спричинили трагічну загибель вченого в умовах термідору від рук нової реінкарнації жандармів.

¹ Імовірно, саме він був агентом “Васильєвим”, на донесеннях якого базувалася справа “Української громадки”.

² У справі фігурують кур’єри, зв’язкові, власники конспіративних квартир та організатори підпільних друкарень. І які ж це прізвища – Русов, Шраг, Рильський, Стащенко, Міхновський, Шемет та багато інших. А власниками конспіративних квартир, де зберігалась і нелегальна література, були М. Коцюбинський та М. Лисенко.

ЛІТЕРАТУРА

- Білоусов Є. В. **Агатангел Кримський – учений та письменник**. Сімферополь, 2012.
- Васильюк О. Д. Листи Лесі Українки до Агатангела Кримського // **Східний світ**, 2009, № 4.
- Васильюк О. Д. Особисте листування двох фундаторів УАН – Володимира Вернадського та Агатангела Кримського // **Східний світ**, 2012, № 3.
- Вівчар Соломія. Іван Франко та Агатангел Кримський: віхи співпраці // **Франко: наживо / Franko: Live**. Авторський проект Наталі і Богдана Тихолозів. 02.01.2018. URL: <http://surl.li/lytl> (дата звернення: 10.01.2021).
- Волков В. А., Куликова М. В. Российская профессура “под колпаком” у власти // **Вопросы истории естествознания и техники**, 1994, № 2.
- Гульга А. В. **Русская идея и ее творцы**. Москва, 1995.
- Гурницький К. И. **Агафангел Ефимович Крымский**. Москва, 1980.
- Гуць Михайло. Сторінки життєпису видатного фольклориста (Автобіографія Агатангела Кримського) // **Літературне місто**. Онлайн-бібліотека української літератури. Освітній онлайн-ресурс. URL: <http://litmisto.org.ua/?p=3328> (дата звернення: 10.01.2021).
- Джунковський В. Ф. **Воспоминания**. В двух томах. Т. 2. Москва, 1997.
- Записки по истории революционного движения в России (до 1913 года)** / Составил Отдельного корпуса жандармов подполковник Рожанов. Санкт-Петербург, 1913.
- Купчинський О. Ранні твори А. Кримського і царська цензура // **Архіви України**, 1971, № 1 (105).
- Менищikov Л. П. **Охрана и революция**. Ч. I. Москва, 1925.
- Миронюк Д. І. Журнал “Украинская жизнь” – як чинник захисту української мови в умовах наступу реакційних сил на національно-визвольний рух (1912–1917 рр.) // **Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Філологічні науки**. Вип. 20. Кам’янець-Подільський, 2009.
- Павличко Соломія. **Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського**. Київ, 2000.
- Петькун С. М. **Феномен української мови у творчій спадщині А. Ю. Кримського**. Автореферат дис. ... к. ф. н. Київ, 2009.
- Франко Зиновія. А. Кримський та І. Франко у взаємостосунках // **Східний світ**, 1993, № 1.
- Центральний державний історичний архів України, м. Київ** (ЦДАК України). Ф. 274, оп. 1, спр. 536.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 294, оп. 1, спр. 297, 420.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 2052, оп. 1, спр. 602–604.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 2233, оп. 1, спр. 93.

Шеремета Ю. А. Агатангел Кримський та ідея “України”: реконструкція національного і політичного самоусвідомлення // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: 36 наук. пр. Вип. XIV. Київ, 2008.*

REFERENCES

Bilousov Ye. V. (2012), *Ahatanhel Kryms'kyu – uchenyy ta pys'mennyk*, Tavryda, Simferopol. (In Ukrainian).

Vasylyuk O. D. (2009), “Lysty Lesi Ukrayinky do Ahatanhela Kryms'koho”, *Shidnij svit*, No. 4, pp. 79–87. (In Ukrainian).

Vasylyuk O. D. (2012), “Osobyste lystuvannya dvokh fundatoriv UAN – Volodymyra Vernads'koho ta Ahatanhela Kryms'koho”, *Shidnij svit*, No. 3, pp. 18–25. (In Ukrainian).

Vivchar Solomiya (2018), “Ivan Franko ta Ahatanhel Kryms'kyu: vikhy spivpratsi”, in *Franko: Nazhyvo / Franko: Live. Avtors'kyu proekt Natali i Bohdana Tykholoziv*, January 2, available at: <http://surl.li/lytl> (accessed January 10, 2021). (In Ukrainian).

Volkov V. A. and Kulikova M. V. (1994), “Rossiyskaya professura ‘pod kolpakom’ u vlasti”, *Voprosy istorii estestvoznaniya i tekhniki*, No. 2, pp. 65–75. (In Russian).

Gulyga A. V. (1995), *Russkaya ideya i eye tvortsy*, Tovarishchestvo “Soratnik”, Moscow. (In Russian).

Gurnitskiy K. I. (1980), *Agafangel Efimovich Krymskiy*, Nauka, Moscow. (In Russian).

Huts' Mykhaylo, “Storinky zhyttypysu vydatnoho fol'klorysta (Avtobiohrafiya Ahatanhela Kryms'koho)”, in *Literaturne misto*, available at: <http://litmisto.org.ua/?p=3328> (accessed January 10, 2021). (In Ukrainian).

Dzhunkovskiy V. F. (1997), *Vospominaniya: in 2 vols*, Vol. 2, Izd-vo im. Sabashnikovoykh, Moscow. (In Russian).

Zapiski po istorii revolyutsionnogo dvizheniya v Rossii (do 1913 goda), Sostavil Otdel'nogo korpusa zhandarmov podpolkovnik Rozhanov (1913), Saint Petersburg. (In Russian).

Kupchyns'kyu O. (1971), “Ranni tvory A. Kryms'koho i tsars'ka tsenzura”, *Arkhivy Ukrayiny*, No. 1 (105), pp. 69–75. (In Ukrainian).

Menshchikov L. P. (1925), *Okhrana i revolyutsiya*, Part I, Moscow. (In Russian).

Myronyuk D. I. (2009), “Zhurnal ‘Ukraynskaya zhyzn’ – yak chynnyk zakhystu ukrayins'koyi movy v umovakh nastupu reaktsiynykh syl na natsional'no-vyzvol'nyy rukh (1912–1917 rr.)”, in *Naukovi pratsi Kam'yanets'-Podil's'koho natsional'noho universytetu im. I. Ohiyenka: Filolohichni nauky*, Issue 20, pp. 420–425. (In Ukrainian).

Pavlychko Solomiya (2000), *Natsionalizm, seksual'nist', oriyentalizm. Skladnyy svit Ahatanhela Kryms'koho*, Vydavnytstvo Solomiyi Pavlychko “Osnovy”, Kyiv. (In Ukrainian).

Pet'kun S. M. (2009), *Fenomen ukrayins'koyi movy u tvorchiy spadshchyni A. Yu. Kryms'koho*, Avtoreferat dys. ... k. f. n., Kyiv. (In Ukrainian).

Franko Zynoviya (1993), “A. Kryms'kyu ta I. Franko u vzayemostosunkakh”, *Shidnij svit*, No. 1, pp. 55–58. (In Ukrainian).

Tsentrал'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny, m. Kyiv (TsDIAK Ukrayiny) [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv], Fond 274, Inventory 1, File 536.

Tsentrал'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny, m. Kyiv (TsDIAK Ukrayiny) [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv], Fond 294, Inventory 1, Files 297, 420.

Tsentrал'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny, m. Kyiv (TsDIAK Ukrayiny) [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv], Fond 2052, Inventory 1, Files 602–604.

Tsentrал'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny, m. Kyiv (TsDIAK Ukrayiny) [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv], Fond 2233, Inventory 1, File 93.

Sheremeta Yu. A. (2008), “Ahatanhel Kryms'kyu ta ideya ‘Ukrayiny’: rekonstruktsiya natsional'noho i politychnoho samousvidomlennya”, in *Problemy istoriyi Ukrayiny XIX – pochatku XX st.*, Issue XIV, pp. 189–192. (In Ukrainian).

Б. В. Бернадський

Вчений і спецслужба: Агатангел Кримський у полі зору органів політичного розшуку Російської імперії

У статті розглядаються життя і творчість Агатангела Кримського крізь призму стеження за ним органами політичного розшуку Російської імперії, які наглядали за кожною суспільно активною людиною, а надто такою ліберально налаштованою, як Агатангел Кримський. Дослідження базується, зокрема, на неопублікованих документах з Центрального державного історичного архіву України в м. Києві.

Вперше в поле зору російської жандармерії Агатангел Кримський потрапив унаслідок організованого в імперії контролю за приватним листуванням. По тому було встановлено контакти вченого з людьми, відомими царському політичному розшуку як революціонери. Тож на Кримського було заведено спеціальну справу. А проте завдяки своїм унікальним знанням він потрапив до кола фахівців, яких імперія мала намір використовувати у своїй зовнішній політиці. Найімовірніше, саме цей факт уберег його від арешту. Втім, протягом усього свого життя вчений вважався неблагонадійною особою, що викликала постійні підозри і перебувала під негласним наглядом.

Найсерйозніші претензії з боку політичного розшуку Російської імперії до Агатангела Кримського викликала його суто академічна, а не політична діяльність у сфері української мови. Державна ідеологія царської Росії відмовляла українцям у праві на самостійне існування, тож і заперечувала сам факт існування української мови. Отож мовознавчі дослідження трактувались як замаскований під академічні праці небезпечний сепаратизм. Для протидії поширенню ідей видатного мовознавця передусім використовувалися сили цензури. Вона ж перешкождала й публікаціям його художніх творів українською мовою, насамперед тих, що призначалися для широкого загалу. Якщо працю було адресовано вузькому прошарку інтелігенції, то таку працю цензура могла й дозволити.

Сам Агатангел Кримський, попри всі підозри жандармів і те, що вони йому приписували у своїх звітах, свідомо цурався будь-якої політичної діяльності, вважаючи, що допомогти народу він зможе лише своєю науковою працею. А проте на нього із завидною регулярністю заводилися справи, до нього підсиляли агентів, читали його листування, ставили бар'єри на шляху до публікації його творів, викликали на допити. Вкрай небезпечною стала ситуація з початком Першої світової війни, коли тісні контакти вченого-сходознавця з представниками кримськотатарського національного руху стали трактуватись як ознака можливої причетності до іноземного шпигунства. Тож не дивно, що перемогу революції і повалення самодержавства Агатангел Кримський зустрів із захватом. А коли в країні запанувала контрреволюція, вчений загинув.

Ключові слова: А. Ю. Кримський, Російська імперія, політичний розшук, жандарми, цензура, перлюстрація, негласний нагляд

Стаття надійшла до редакції 21.02.2021